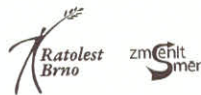

Perspektivy práce s delikventní mládeží

Perspektivy práce s delikventní mládeží

**sborník příspěvků z konference
konané v Sídle veřejného ochránce práv
v Brně 25. a 26. května 2011**

Konferenci uspořádalo občanské sdružení Ratolest Brno ve spolupráci s Katedrou psychologie a Katedrou sociální politiky a sociální práce Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity.

Tento projekt byl financován z Evropského sociálního fondu prostřednictvím Operačního programu Lidské zdroje a zaměstnanost CZ. 1.04/3.1.02/21.00009 a ze státního rozpočtu České republiky.

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

OPERAČNÍ PROGRAM
LIDSKÉ ZDROJE
A ZAMĚSTNANOST

PODPORUJEME
VAŠI BUDOUCNOST
www.esfcr.cz

Umíme vnímat odlišné strategie dětí s poruchami chování?

doc. PhDr. Věra Vojtová, Ph.D. – Mgr. Karel Červenka, Ph.D.

*Umíme vnímat odlišné strategie dětí s poruchami chování?
doc. PhDr. Věra Vojtová, Ph.D. – Mgr. Karel Červenka, Ph.D.*

Abstrakt

Perspektivy práce s delikventní mládeží jsou úzce propojeny se změnami v přístupech k problematice práce s dětmi v riziku a s poruchami chování. V praxi navzdory současným inkluzivním trendům speciální pedagogiky, která usiluje o posilování odpovědnosti těchto dětí za vlastní život a jeho kvalitu v dospělosti, stále převažují přístupy postavené na „péči a restrikci“. Považují dítě za pasivního účastníka intervenčních „služeb“. Přitom právě aktivita dítěte a způsob, jímž definuje svou situaci, více či méně ovlivňuje efektivitu intervence a následný přístup dítěte k vlastnímu chování. V příspěvku prezentujeme zjištění výzkumů ze školního, intervenčního a institucionálního prostředí. Na nich budeme ilustrovat odlišnosti a specifika v postojích a strategiích adaptace dětí a mládeže s poruchami chování na aktuální obtížnou životní situaci. Pro hledání cest v práci s dětmi a mládeží s poruchami chování (ať formy delikventní či jiné) je považujeme za rozhodující.

Klíčová slova

Speciální pedagogika, delikvence, porucha emocí a chování, děti v riziku, intervence, posilování, podpora, provázení.

Abstract

Perspectives of dealing with delinquent youth are closely linked to changes in approaches of dealing with „At-risk“ children. Within recent special education approaches there are tendencies to inclusion of these categories of children, though approaches of „care and restriction“ dominate the field of helping professions in practice. From the „care and restriction“ perspective, children are seen as passive objects of interventional „care“. Our research findings presented in the text illustrate variety of differences in attitudes and strategies of these children. These differences are inevitable parts of informed intervention perspective, which respects these differences as indicators of individual needs. Informed intervention perspective defines its clients as independent and responsible individuals capable to solve their life problems actively.

Key words

Special education, emotional and behaviour disorder, at-risk children, intervention, empowerment, support, guidance.

Úvod

„Měla jsem vždycky všechno, co jsem chtěla. Všichni mně to záviděli a já jsem machrovala, že mám všechno, na co si ukážu, a tak jsem jen tak z nudy vyzkoušela drogy. Pak jsem je prodávala, jenže mě chytli policajti a dali mě do pastáku. Ve škole se vůbec neučím, k čemu, naši mně všechno zaplatí, školu nepotřebuju a potřebovat nebudu.“ (výpověď dívky, 16 let, 2011).

V našem textu chceme přispět k úvahám o informovaných přístupech k práci s dětmi s poruchami chování a o jejich intervenčním potenciálu. Perspektiva práce s touto cílovou skupinou nemůže opomíjet kontext přístupu profesionálů k nim a kontext vývojové dimenze poruchy chování samotné. Informovaný přístup, způsob uchopení problémů v chování dítěte a včasnost odborného zásahu jsou významnými proměnnými intervence, které podmiňují její dlouhodobé účinky. Na příkladech z našich výzkumů budeme ilustrovat různorodost odlišností, které zakládají individuální potřeby jednotlivých dětí. Některé z výzkumů jsme realizovali v samostatných projektech, jiné v rámci výzkumného záměru Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity „Speciální potřeby žáků v kontextu Rámcového vzdělávacího programu“, jehož hlavní řešitelkou je prof. PhDr. Marie Vítková, CSc.

K delikvenci dětí přistupuje praxe ze dvou základních perspektiv. Ta první vychází z potřeb společnosti, je ovlivněna především jejími zájmy a odkazuje tak k sociálním normám a nenaplněným očekáváním. Ta druhá je vedena potřebami dítěte a jeho zájmy, nepopírá společenskou závažnost dané situace či chování dítěte, ale hledá cesty ke změně jeho situace ve smyslu otevřené budoucnosti. První z perspektiv je spojena s intervenčním konceptem *3R – restrikce, represe, resocializace*. Upřednostňuje prvek segregace jako základní prostředek intervence. K dítěti se staví jako k „příjemci intervence“ a „péče“. Ta druhá se promítá do intervenčního konceptu *3P – posilování, podpora, provázení*. Jako základní prvek intervence upřednostňuje přirozené sociální prostředí a vazby. K dítěti se staví jako k aktivnímu spolutvárci procesu změny vlastní životní situace s odpovědností za rozhodování o vlastním chování a budoucnosti. Obě tyto perspektivy nabízejí dítěti budoucnost. Otázkou však je, jaká je to budoucnost?

Teoretická východiska

Intervenční koncept *3P – posilování, podpora, provázení* – nabízí dětem budoucnost otevřenou. Intervence 3P reaguje na význam kvality života v dospělosti pro zdraví člověka (WHO 2001) a navazuje na inkluzivní trendy v současné speciální pedagogice. Prostředkem Intervence 3P je informovaný přístup profesionálů, který respektuje potřeby dětí s poruchami chování a také způsoby (strategie) zvládání životních situací. Jejím cílem je budoucnost otevřená pro samostatnou životní cestu dítěte a pro aktivní způsoby řešení životních výzev a problémů. Součástí konceptu *3P perspektivy práce s tzv. delikventní mládeží*, ať na poli speciální pedagogiky či sociální práce, jsou informované přístupy profesionálů postavené na znalostech odlišností dětí s problémy a s poruchami chování a jejich specifik v postojích a ve strategiích řešení problémových životních situací. K informovanému přístupu patří bezesporu i respekt k vývojovým zvláštnostem dětství. Obrázek číslo 1 tyto perspektivy znázorňuje.

Obr. č. 1: 3P perspektiva práce s tzv. delikventní mládeží

„3P perspektivu“ vnímáme jako perspektivu inkluzivní, která se dívá na odlišnosti z pohledu potřeb dítěte a vidí v nich nejen inspiraci pro intervenci, ale také východiska a základní „stavební kameny“ této intervence. Odlišnosti v postojích či strategiích jednotlivých dětí je užitečné vnímat jako indikátory individuálních potřeb dětí. Jejich přehlednutí může vést k intervenčním postupům založeným pouze na vnějších potřebách a snižovat její efektivitu. Našimi teoretickými východisky jsou koncepty odkazující k dialektické povaze vzájemného

ovlivňování vztahu jedince a jeho společenského okolí, ať už je to Cooleyho klasický koncept zrcadlového Já, nebo tradice symbolického interakcionismu. V užší rovině vycházíme ze sociokulturní teorie Vygotského, podtrhující medializační roli dospělého v životě dítěte, který mu zprostředkovává chápání světa, života a jeho zákonitostí jako zdroje sebeobrazu a vnímání vlastní pozice v sociálních sítích a interakcích. Považujeme proto zkušenost, kterou odborníci zprostředkují dětem s poruchou chování s vnímáním sebe sama v interakci, za faktor, který tyto děti může aktivizovat v rozhodování pro změnu v jejich chování. Pro úspěšnou práci s tzv. delikventní mládeží je znalost jejich odlišností v postojích a strategiích podstatná.

Různorodost zmíněných odlišností a s nimi spojených potřeb ilustrujeme příklady z našich výzkumů. Jsou to specifika v postojích dětí s problémy a s poruchou chování ke školnímu životu (Vojtová 2010) a ve strategiích k řešení problematických životních situací (Červenka 2010).

Postoje k životu školy jako zdroj informací pro 3P perspektivy práce s tzv. delikventní mládeží

Na odpovědnost školy za zdravý vývoj popř. rozvoj poruchy chování (delikventního jednání) u dětí znevýhodněných/ohrožených/v riziku poukazuje mnoho odborných zdrojů a výzkumů (Smidt 2009, Visser, Daniels, Cole 2001, Vojtová 2010). Škola supluje *příležitosti*, kterých se dětem žijícím v ohrožujících, popř. nepodnětných životních podmínkách nedostává v jejich přirozených sociálních komunitách. Škola je navíc i prostorem resilience, který této části dětské populace zprostředkovává zdroje posilování a podpory ve smyslu *zvyšování jejich odolnosti* vůči negativním vlivům ze sociálního prostředí (Vojtová 2010). Znalost specifík v postojích dětí s problémy/s poruchami v chování ke vzdělávání považujeme proto za jednu z důležitých podmínek pro informovaný přístup k práci s nimi. Přístup ke vzdělání a vzdělanosti je nedílnou součástí jejich životních perspektiv a kvality života. Přitom je vzájemná propojenost poruchy chování a neúspěchu ve školní práci opakovaně deklarována v národních i mezinárodních výzkumech (OECD 2009, Vojtová 2010). Přístup ke vzdělání je proto důležitým cílem intervenčních strategií na cestě ke kvalitě života těchto dětí. Inkluzivní škola, která tyto žáky nevyklučuje, je navíc jedním z mála prostředí, v němž se stýká prostor nabízející posilující příležitosti a zkušenosti s procesy umožňující systematickou podporu a dlouhodobé provázení.

*Umíme vnímat odlišné strategie dětí s poruchami chování?
doc. PhDr. Věra Vojtová, Ph.D. – Mgr. Karel Červenka, Ph.D.*

Z teorií a výzkumů poruch chování vyplývají odlišné vzdělávací potřeby dětí s poruchami chování (Kauffman 2005). Obrázek č. 2 prezentuje promítnutí jejich odlišnosti do konkrétních vzdělávacích potřeb a propojení s učením. Je zřejmé, že nízký respekt k potřebám těchto dětí posiluje jejich školní neúspěch a odlišnosti v chování a naopak. Bez znalosti těchto vazeb je inter-vence málo účinná a cesta k delikventnímu jednání otevřená.

Obr. č. 2: Odlišnosti v učení dětí s poruchami chování ve vazbě na specifika vzdělávacích potřeb

Na tyto teorie jsme navázali ve svém výzkumu realizovaném v letech 2007 až 2010 na souboru 2069 žáků. Ve výzkumu se nám podařilo prokázat vztah mezi postoji žáků ke školnímu životu a problémovým chováním. Postoje ke školnímu životu byly zjišťovány formou dotazníku, přičemž otázky byly koncipovány v šesti tematických doménách spojených s celkovou kvalitou školního života. Sledovali jsme oblasti celkové spokojenosti se školou, úspěchu a příležitosti v učení, negativního prožívání školního života, vztahu mezi učitelem a žákem, školního statusu žáků, formování identity žáků.

Postoje žáků s problémy v chování odrážely jejich celkovou nedůvěrou v příležitost pro úspěšnou školní práci a ve význam vlastní osoby ve školním prostředí. Lišili se tak od ostatních žáků. Projevili celkově méně spokojenosti se školou a s jejím životem. Stejně jako ostatní žáci základních škol hodnotili negativně výrok „škola je místo, kam skutečně rád chodím“, školu nevnímali jako místo spojené s osobním štěstím. Měli nevyhraněný nebo negativní postoj k hodnocení školy jako „místa příležitosti a úspěchu“, nebyli spokojeni s tím, „co ve škole dělají“. Ambivalentní postoje vyjádřili ke „spokojenosti s prací ve škole“, ke „zvědavosti spojené s učením“ ve škole a k „zájmu učitele o jejich názor“,

ovlivňování vztahu jedince a jeho společenského okolí, ať už je to Cooleyho klasický koncept zrcadlového Já, nebo tradice symbolického interakcionismu. V užší rovině vycházíme ze sociokulturní teorie Vygotského, podtrhující medializační roli dospělého v životě dítěte, který mu zprostředkovává chápání světa, života a jeho zákonitostí jako zdroje sebeobrazu a vnímání vlastní pozice v sociálních sítích a interakcích. Považujeme proto zkušenost, kterou odborníci zprostředkují dětem s poruchou chování s vnímáním sebe sama v interakci, za faktor, který tyto děti může aktivizovat v rozhodování pro změnu v jejich chování. Pro úspěšnou práci s tzv. delikventní mládeží je znalost jejich odlišností v postojích a strategiích podstatná.

Různorodost zmíněných odlišností a s nimi spojených potřeb ilustrujeme příklady z našich výzkumů. Jsou to specifika v postojích dětí s problémy a s poruchou chování ke školnímu životu (Vojtová 2010) a ve strategiích k řešení problematických životních situací (Červenka 2010).

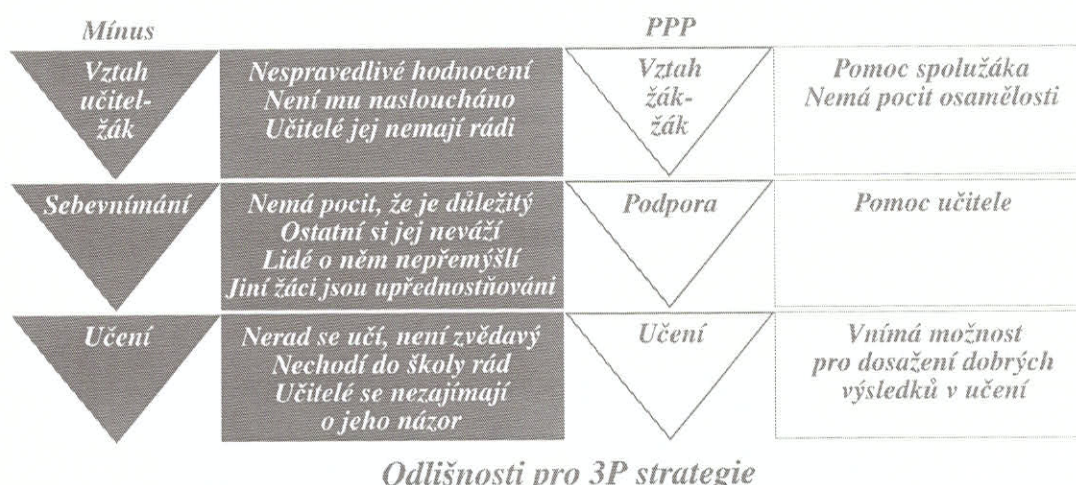
Postoje k životu školy jako zdroj informací pro 3P perspektivy práce s tzv. delikventní mládeží

Na odpovědnost školy za zdravý vývoj popř. rozvoj poruchy chování (delikventního jednání) u dětí znevýhodněných/ohrožených/v riziku poukazuje mnoho odborných zdrojů a výzkumů (Smidt 2009, Visser, Daniels, Cole 2001, Vojtová 2010). Škola supluje *příležitosti*, kterých se dětem žijícím v ohrožujících, popř. nepodnětných životních podmínkách nedostává v jejich přirozených sociálních komunitách. Škola je navíc i prostorem resilience, který této části dětské populace zprostředkovává zdroje posilování a podpory ve smyslu *zvyšování jejich odolnosti* vůči negativním vlivům ze sociálního prostředí (Vojtová 2010). Znalost specifík v postojích dětí s problémy/s poruchami v chování ke vzdělávání považujeme proto za jednu z důležitých podmínek pro informovaný přístup k práci s nimi. Přístup ke vzdělání a vzdělanosti je nedílnou součástí jejich životních perspektiv a kvality života. Přitom je vzájemná propojenost poruchy chování a neúspěchu ve školní práci opakovaně deklarována v národních i mezinárodních výzkumech (OECD 2009, Vojtová 2010). Přístup ke vzdělání je proto důležitým cílem intervenčních strategií na cestě ke kvalitě života těchto dětí. Inkluzivní škola, která tyto žáky nevyklučuje, je navíc jedním z mála prostředí, v němž se stýká prostor nabízející posilující příležitosti a zkušenosti s procesy umožňující systematickou podporu a dlouhodobé provázení.

*Umíme vnímat odlišné strategie dětí s poruchami chování?
doc. PhDr. Věra Vojtová, Ph.D. – Mgr. Karel Červenka, Ph.D.*

stejně jako k faktoru „mám rád většinu předmětů“ a k hodnocení faktoru „učitelé mě nemají rádi“. Důvěřovali „pomoci spolužáka“, ale nevěřili ve „spravedlivé hodnocení učiteli“. Negativní postoj zaujímal k položce „ostatní lidé si mne váží“ a „mám pocit, že jsem důležitý“. Nejvýraznější odlišnosti dětí s problémy v chování ve srovnání s jejich spolužáky zjištěné v našem výzkumu prezentujeme v obrázku č. 3. V levé části obrázku jsou faktory, v nichž se promítá negativní ladění postojů dětí s problémy v chování ke škole. V pravé části jsou pak faktory, ve kterých se promítají pozitivnější postoje žáků s problémy v chování ke škole. Tyto faktory považujeme za platformu pro efektivní intervenci ve třídách s žáky s problémovým chováním. Jsou to faktory posilování, podpory a provázení.

Obr. č. 3 : Specifika v postojích žáků s problémy v chování ke škole

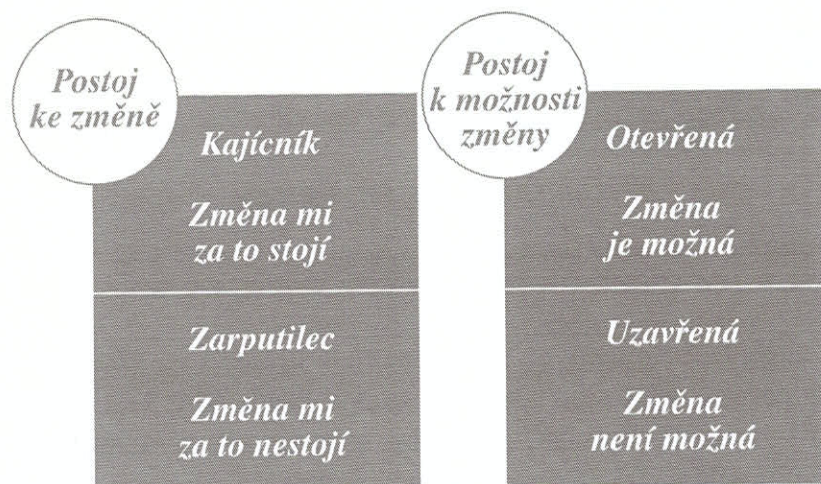
Jako dobrý zdroj informovaných intervenčních strategií ve školním prostředí vyplynuly z našeho výzkumu *sociální vazby*. Především *vrstevnická opora* se jeví jako významně funkční, poskytuje prostor pro korektivní zkušenost a emocionální posílení. Jako zdroj podpory se ukázala *důvěra v pomoc učitele*, jako zdroj pro procesy provázení faktor vnímání *možnosti pro zlepšení ve školní práci*. Posilování žáků s problémovým chováním vnímáme jako prostředek ke zvyšování jejich odolnosti vůči negativním vlivům, pod jejichž vliv se v důsledku různých životních situací dostávají.

Postoje dětí z preventivně výchovného zařízení k vlastní životní situaci

Druhou ilustrací různorodosti odlišností a na ně navazujících potřeb dětí s poruchami chování jsou postoje a strategie, které děti zaujímají vůči své problematické životní situaci (blíže viz Červenka 2010). Zatímco první ilustrace se týkala postojů, zkušeností a potřeb dětí obecně ve vzdělávání, tento druhý příklad se již přímo týká skupiny dětí, u nichž převládly rizikové zkušenosti nad těmi posilujícími. Tak tomu bývá u dětí, které speciální pedagogika označuje za děti s poruchami chování. Jejich situace je díky jejich zkušenostem specifická.

Typy postojů dětí vůči změně aktuální problematické situace vzešly z kvalitativního výzkumu, jehož participanty byli klienti preventivně výchovného zařízení (tedy oficiálně děti s poruchami chování) ve věkové kategorii 13 až 18 let. Hlavní technikou výzkumu bylo zúčastněné pozorování doplněné o semi-strukturované rozhovory. Veškerý datový materiál byl důsledně anonymizován. První z postojů zde označíme jako *postoj vůči změně problematické situace* jako takové, druhý pak jako *postoj vůči možnosti této změny* (viz obrázek č. 4).

Obr. č. 4: Dva typické postoje – vůči změně situace a vůči možnosti změny

V rámci *postoje ke změně* rozlišme dvě ideálně typické protichůdné varianty. Pozitivní postoj vůči změně situace vyjadřuje typ Kajícník, který lze charakterizovat vyjádřením, že *změna situace stojí za to*. Negativní postoj, který vyjadřuje postojový typ Zarputilec, lze charakterizovat vyjádřením, že *změna za to nestojí*.

Co se týče *postoje vůči možnosti změny*, lze zde typicky uvažovat o představě dítěte o tom, nakolik je změna jeho problematické situace vůbec možná. Na jedné straně tak stojí postoj charakteristický představou otevřené budoucnosti a možností změny, na straně druhé pak představou budoucnosti uzavřené a nemožností změn. Zde je si třeba uvědomit, že ačkoli okolí dítěte (včetně profesionálů) může vnímat podmínky a příležitosti ke změně jako dostačující, dítě samo může situaci vnímat jako nezměnitelnou, patovou. Právě tento možný rozpor nás odkazuje k významu, kterou má informovanost o potřebách dítěte v rámci jakékoli intervence. Je užitečné zajímat se nejen o to, zda dané dítě změnu chce (tendence k variantám Kajícník či Zarputilec), ale také o to, nakolik tuto změnu vnímá jako možnou a uskutečnitelnou (tendence ke vnímání budoucnosti jako otevřené či uzavřené).

Protnutím výše zmíněných dvou postojů vyllynuly čtyři různé strategie, které dítě může zaujímat vůči své problematické situaci. Čtveřice strategií tak ilustruje (viz obrázek č. 5) různorodost odlišností jednotlivých dětí a též jejich potřeb, které na ně navazují, a podtrhuje ji.

Obr. č. 5 : Čtyři typické strategie adaptace na problematickou životní situaci

Strategie *Otevřeného kajícníka* vyjadřuje ochotu ke změně i víru v její možnost. Strategie *Uzavřeného kajícníka* sice vyjadřuje ochotu ke změně, ne však víru v její možnost a tedy přesvědčení o uzavřené povaze budoucnosti. Strategie *Otevřeného zarputilce* vyjadřuje neochotu ke změně, ale stále ještě víru v případnou možnost změny, pokud by se pro ni aktér rozhodl. Tento typ strategie je možné vztáhnout i na situaci, kdy dítě z hlediska svého okolí „nemá náhled“, tj. svou situaci jako problematickou nedefinuje z nejrůznějších důvodů. Z pedagogického hlediska nejpesimističtější typ strategie *Uzavřený zarputilec*

*Umíme vnímat odlišné strategie dětí s poruchami chování?
doc. PhDr. Věra Vojtová, Ph.D. – Mgr. Karel Červenka, Ph.D.*

je charakteristický neochotou ke změně a zároveň i představou, že změna možná ani není. Jak vidno, postoje a strategie jsou různorodé a různorodé jsou proto i potřeby, které lze za nimi hledat a na které je možné/nutné v intervenci navazovat, které je třeba respektovat. Aby byla intervence efektivní je zřejmé, že speciální pedagog pro ni musí zvolit jinou podobu v případě typu Otevřeného kajícíka a jinou v případě Kajícíka uzavřeného atp. Co může „fungovat“ u jednoho dítěte, může vyjít nazmar u druhého. Právě informovanost v přístupech k intervenci do situace dítěte s poruchou chování, resp. dítěte s delikventními projevy, může efektivitu takového zásahu pomoci maximalizovat.

Závěr

V našem textu jsme na vybraných výstupech výzkumů ze školního, intervenčního a institucionálního prostředí ilustrovali odlišnosti a specifika v postojích dětí s problémy a s poruchami chování ke škole a k aktuálním obtížným životním situacím. Jejich znalost podmiňuje informovaný přístup k práci s těmito dětmi, který považujeme za stěžejní perspektivu v přístupech odborníků k problematice „delikventní mládeže“ 21. století. Jelikož zde uvažujeme o práci s dětmi a o ovlivňování jejich životů, je třeba mírně problematizovat „technický“ rozměr pojmosloví reprezentované pojmem efektivita. Pokud totiž z hlediska speciálních pedagogů zaujmeme perspektivu přístupu 3P a s ním i zaujetí potřebami a hlediskem dítěte, měla by být efektivita takové intervence vítaným a společensky užitečným ziskem, nikoli však jediným cílem. Měli bychom mít stále na paměti i to, že informované přístupy v intervenci svým ohledem vůči individualitě jedince a jeho potřebám vyjadřují zároveň i respekt k lidské jedinečnosti a též k individuálnímu potenciálu každého z nás, který, ač nemusí znamenat uznávané výsledky z hlediska očekávání společnosti (úspěch, bohatství, vzdělání), může znamenat solidní základ pro spokojený a kvalitní život člověka coby individua.

doc. PhDr. Věra Vojtová, Ph.D., vojtova@ped.muni.cz

Mgr. Karel Červenka, Ph.D., charel@mail.muni.cz

Katedra speciální pedagogiky, Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity

Literatura

- Červenka, K. (2010). *Vůle ke změně a víra ve změnu: Důležitost subjektivního hlediska dítěte s poruchou chování pro pozitivní změnu jeho situace*. In Bartoňová, M., Vítková, M. et al. *Inluzivní vzdělávání v podmínkách současné české školy*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, s. 347-357, 11 s.
- Kaufmann, J, M. (2005). *Characteristics of Emotional and Behavioral Disorders of Children and Youth*, 8thed. New Jersey: Merrill Prentice Hall.
- OECD (2009). *Education Today: The OECD Perspective*. Paris: OECD Publishing.
- Smidt, S. (2009). *Introducing Vygotsky*. New York: Routledge,.
- Visser, J., Daniels, H., Cole, T. (2001). *Emotional and behavioural difficulties in mainstream schools*. Volume 1, Oxford: Jai.
- Vojtová, V. (2010). *Inkluzivní vzdělávání žáků v riziku a s poruchami chování jako perspektiva kvality života v dospělosti*. Brno: MUNI PRESS.
- WHO (2001) ICF Introduction, ICDH-2, resolution. WHA54.21: Geneva, [cit. 2005 05-03]. Dostupné z [http// www.who.int/classification/icf](http://www.who.int/classification/icf).